

Az emberi érzékelés ismeretelméleti értelmezéséről

VÁRINÉ SZILÁGYI IBOLYA

Ha végiggondoljuk, hogy mi mindent köszönhet az ember az érzékszerveinek, sokoldalú érzékelőképességének, hihetetlenül gazdag képet kapunk. Mindaz, ami az emberi érzékelés¹ körébe tartozik, nem kevésbé bonyolult és csodálatraméltó, s már csak ezért is alaposabb kutatásra érdemes eredménye az anyagi világ fejlődésének, mint maga az emberi gondolkodás.

Ha viszont az érzékelésről a jelenkori marxista irodalom nagy részében állandósult képet egybevetjük a valóságos emberi érzékeléssel, azt tapasztalhatjuk, hogy ennek tényleges gazdagsága,² sokoldalúsága, feladatainak izgalma eltűnik, s helyébe egy meglehetősen egyhangú, mennyiségi aspektusú merev séma kerül az egyre több környezeti ingernek az ember különböző analizátorai segítségével történő egyre általánosabb és differenciáltabb felfogásáról. Amit a marxista gnoszeológiai irodalom döntő többsége az emberi érzékelésről (pl. az észleletek objektív forrása és tárgya tekintetében) ma pozitívan állít, az már evidens, közhelyszerű tudományos igazság — illetve részgazság. Amit viszont mint tudománytalant tagad (pl. az érzékelés múlt századbeli Müller-féle szubjektív idealista koncepcióját), az többnyire már csak tudománytörténeti érdekesség, de nem a legjellemzőbb a mai szubjektív idealista érzékeléskoncepciókra, és ezért nem is hatékony argumentáció velük szemben. A vonatkozó irodalomban sajnálatos módon főként éppen a dialektikus nézőpont, az érzékelő-megismerő és a gyakorlati tevékenység genetikai és funkcionális kapcsolata, vagyis azok az elméleti-metodológiai elvek halványodtak el, amelyek a Marx-előtti materialista gnoszeológiai alapállást megtermékenyítették, forradalmasították. Következésképpen fellelhetők még a mechanikus szemlélet, kiváltképp a materialista szenzualizmus maradványai.

Ez a helyzet mindenekelőtt abból eredt, hogy a szaktudományok, mindenekelőtt a fiziológiai, kísérleti lélektani és az ún. pszichofiziológiai kutatás — a főként a receptorokról kialakított jelentős pozitív ismeretanyag ellenére — viszonylag hosszú ideig (a XIX. sz. második felétől kb. a XX. század

¹ Az „emberi érzékelés” és az „emberi észlelés” terminusokat azonos tartalmúnak tekintjük. Azért használjuk mégis inkább az elsőt, mert a legutóbbi másfél évtized magyar nyelvű pszichológiai és részben a filozófiai irodalmában, talán az érzékelés standard marxista filozófiai felosztása (érzet, észlelet, képzet) merevségének feloldási kísérleteként, ez terjedt el az észlelés értelmében. Sem tartalmi, sem formai szempontból nem tartjuk viszont megfelelőnek sem az „érzékszervi megismerés” terminust, mert az érzékelés receptor-koncepciójára emlékeztet, sem az „érzéki megismerés” terminust, amelynek a magyar nyelvben közismerten más, elsősorban affektív jelentés-tartalma van.

² Az emberi érzékelés az állati érzékelésnél elsősorban nem az információk mennyiségében gazdagabb, hanem aktívabb megszerzésükben, minőségileg tartalmasabb megérzésükben és feldolgozásukban.

30—40-es éveikig) elég lassan haladt előre magának az érzékelési folyamat mechanizmusának a feltárásában. Következésképpen az emberi érzékelés elméleti modelljének kialakításában nem hogy kiküszöbölődött volna, hanem ideiglenesen még fel is erősödött a mechanikus materializmus és a szubjektív idealizmus hamis alternatívája. Az érzékletek szigorúan csak kívülről, mégpedig mechanikusan való determináltságát tételező modell esetében elvileg lehetetlenné válik a következők magyarázata: a) a számtalan külső hatás közül miért épp az adott(ak) lesz(nek) „inger”-minőségűvé? b) miért reagál az érzékelő szubjektum azonos környezeti ingerhatásra különböző időpontokban eltérő módon? c) mi biztosítja az észleletek adekvátságát, ha a külső környezeti ingerhatás és a kapott érzéklet között nincs egyértelmű megfelelés?³ A szubjektív idealizmus érzékelés-modellje elvileg nem kevésbé problematikus. Mivel a szubjektumnak az emberi érzékelés folyamatában való aktivitását abszolutizálja, az aktivitás genezise, konkrét tartalma és jelentősége megértésének már az útját is elzárja maga előtt, s így már csak ezért is szükségképpen vagy vulgarizál, vagy irracionális válaszokat tud csak adni.

Az érzékelés szaktudományos tanulmányozását e stagnáló és belső ellentmondásokkal terhes szakaszból az *érzékelés reflexes elmélete* mozdította ki. Pavlov — aki, mint ismeretes, Szecsenov nyomán kidolgozta és igazolta a magasabbrendű idegműködés reflexes elméletét — magához az emberi érzékelés megértéséhez két fontos fejezettel járult hozzá. Az egyiket — az ismeretebb és kidolgozottabb analízator-felfogást — az érzékelés objektív forrásának, tárgyának a szaktudományos igazolásáért hosszú időn keresztül a marxista ismeretelmélet egyedüli, kizárólagos és befejezett természettudományos bázisának tekintették. Pavlov kétségtelen érdeme az érzékelés kettős, visszatükröző és jelző funkciójának a megkülönböztetése. Az analízator-tevékenység tanulmányozásának klasszikus pavlovi metodikájában a jelző funkció tanulmányozása állott előtérben, vagyis az, hogy megtanult-e az állat adekvátan reagálni a biológiailag releváns környezeti mozzanatokra. Az érzékelés további kutatása szempontjából jelentősebb — a szervezet (a szubjektum) orientációs-kutató tevékenységére vonatkozó — elmélet már kevésbé kidolgozott.

Az emberi érzékelés marxista gnoszeológiai elemzése a továbbiakban ezt figyelmen kívül is hagyta, s mint egyedüli és befejezett tanhoz csupán az analízator-felfogáshoz, sőt ennek is a tudományos-népszerűsítő irodalomban elterjedt leegyszerűsített változatához kapcsolódott. Pavlov saját véleménye ellenére az a látszat alakult ki, hogy az analízator-tevékenységnek az ingerek analízise és differenciális feltételes reflexek kiépítése útján történő tanulmányozása az érzékelés értelmezésének minden problémáját megoldja.

A marxista gnoszeológia számára ez egyáltalán nem közömbös eredményhez vezetett: elmosta, hogy a pavlovi analízator-felfogás alapján csak az bizonyítható, hogy érzékleteinknek objektív anyagi forrásuk van, az érzékelés tárgya és eredménye (az észlelet mint képmás, illetve mint modell) közötti objektív megfelelési viszonyt, adekvátságot tisztázni, bizonyítani azonban elvileg lehetetlen vele. Mégpedig azért, mert ez a probléma a klasszikus feltételes reflexes módszerrel önmagában nem is kutatható, hiszen még

³ Az észleletek adekvátságáról, azaz megfelelési viszonyáról voltaképpen két, egymással összefüggő aspektusban kell beszélnünk: egyrészt a szervezet (szubjektum) élethelyzete, az élettevékenységében szerepet játszó perceptív feladatok, másrészt az észlelés tárgyának objektív sajátosságai, vagyis az objektum vonatkozásában.

e kísérletekben is — hasonlóan a receptor-elméletekhez — az érzékek objektív tárgyukkal való adekvátságának kérdését voltaképpen eltakarja a receptor-működés és az agykéreg szenzoros zónáiban folyó idegi működés közötti megfelelési viszony problémája.

Hozzájárult a fenti helyzet kialakulásához, hogy a harc a legújabb kori polgári filozófia fő vonalát jelentő szubjektív idealizmus ellen éleződött ki. Az adott tudománytörténeti szituációban, és nem utolsósorban a nemzetközi munkásmozgalom aktuális ideológiai-politikai szükségletei közepette Lenin, főként a dialektikus materializmus alappozícióinak megerősítésére törekedve, a *Materializmus és empiriokriticismus*ban kevesebbet foglalkozott a szubjektumnak az érzékelésben játszott aktív szerepével, illetve a korabeli érzékelés-fiziológiai, pszichológiai ismereteknek azzal a racionális magvával, amelyhez előszeretettel kapcsolódtak szubjektív idealista értékelések. Majd érvényesült a személyi kultusz ideológiai-filozófiai hatása is: a marxista filozófia tárgyának bizonyos fokú leegyszerűsítése kedvezett az érzékelés marxista szándékú, de sokszor a mechanikus determinizmus szellemében történő értelmezésének, elhanyagolták a szubjektum aktivitásának gondolatát, illetve az ismeret-elméleti problémákat általában.

Az érzékelésnek, különösen az érzékelés *mechanizmusának* a részben az érzékszervek mozgása, részben az érzékeléssel kapcsolatos fiziológiai reakciók regisztrálásából és analíziséből kiinduló konkrét szaktudományos vizsgálata a legutóbbi két évtizedben érezhetően minőségileg új fejlődési szakaszhoz érkezett. A legfontosabb változás abban áll, hogy az érzékelés modern kísérleti kutatása — bármilyen objektív kutatási módszerrel és bármelyik aspektusból történjék is — mindenütt a *szubjektum aktivitásának* fontosságába, az érzékelési folyamatban is szükségszerű részvételének a tényébe ütközik; ezt sokoldalúbban, perdöntőbben bizonyítja, mint a szubjektív idealizmus valamennyi formája, ugyanakkor elvi és gyakorlati szempontból egyaránt meggyőző tudományos cáfolatát adja a szubjektív idealizmus érzékelésmoделljének, a szubjektum aktivitása misztifikálásának.

A korábbi elképzelésekkel ellentétben ugyanis bizonyítást nyert, hogy az érzékelés teljes egészében *aktív jellegű pszichikus funkció*, voltaképpen a *szubjektum orientációs-kutató tevékenysége*. Az is világossá vált, hogy a tárgyi környezet hatásai önmagukban nem hozzák létre a tárgyat, illetve a tárgyi szituáció adekvát észleletét. Az érzékelés nem úgy történik, mint ahogy a receptor-konceptió feltételezte, ti. hogy a külső ingereket a receptor, mintegy vetítívásként, passzívan felfogja, majd a megfelelő agyi régiókba továbbítja, ahol azután belső érzéketi képekké alakulnak. Az észlelet kialakulásához a szubjektum komplex érzékelőrendszerének aktív tevékenysége szükséges, illetve a szubjektum egész magatartása (gyakorlati tevékenysége, gondolati tevékenysége stb.) különböző szinteken szintén bekapcsolódik az észlelés folyamatába.⁴

A szubjektum érzékelő tevékenysége nemcsak információfelfogó, hanem egész tevékeny magatartásával (kezdve az egyszerű lokomotorikus mozgásoktól egészen a legspeciálisabb gyakorlati, munka-jellegű feladatokig) maga is permanensen egyre újabb és újabb információkereső feladatok elindítója, átszervezője és megoldója. Ennek az aktív észlelő tevékenységnek — az ingerek receptorbeli felvételének (az ingerküszöböknek), valamint az agykérgi feldolgozásuknak — pozitív és negatív irányú szabályozó, aktivációs központja az ún. aspecifikus agytörzsi rendszer, a formatio reticularis.

Az érzékelés aktív jellegét legközvetlenebbül belátható módon az szemlélteti, hogy benne *mozgási* (effektoros) aktusok is állandóan, szükségszerűen részt vesznek.

A szubjektum aktivitásának fogalmát a jobb megértéshez el kell határolnunk az általános biológiai aktivitástól, attól, hogy minden élő szervezet — a legegyszerűbb is — az anyagcseréjével aktívan reagál a környezeti hatásokra. Az általános biológiai aktivitás talaján bontakozik ki az aktivitásnak az élettevékenységben objektíve fellépő környezeti szituációk mint *feladatok* felfogásában, megoldásában, programok, tervek kidolgozásában, célok kitűzésében és elérésükre való törekvésben megnyilvánuló magasabb rendű, komplexebb, relatíve önállóbb formája, amelyet fiziológiai, illetve még inkább „pszichikus” aktivitásnak nevezhetnénk (P. N. Anohin, N. A. Bernstein). E magasabb rendű aktivitás az embernél teljesül ki, aki magát az élettevékenységét tudatosítja, teszi céltudatossá és társadalmivá. Ez a magasabbrendű aktivitás a szubjektum érzékelőrendszerének működésében, a szenzoros tevékenység valamennyi szintjén (receptorok, agytörzs és kéregalatti részek, valamint a kéri szenzoros mezők) mint általános jellegű idegfiziológiai-pszichikai funkcionális sajátosság nyilvánul meg.

A marxista gnoszeológiának az emberi érzékelés kísérletes kutatása jelenkori szintjén kialakult ismeretanyagot nemcsak azért kell felhasználnia, hogy a világ közvetlen, érzékszerveink útján történő megismeréséről adott interpretációját korszerűen, szaktudományosan is bizonyítsa, hanem azért is, hogy a mechanikus, szenzualista vonások likvidálásával a tudat és a gondolkodás aktivitásának értékelését is korszerűbbé tegye, s ugyanakkor egyértelműen elhatárolja magát a neopozitívizmus azon törekvésétől, amely lebecsüli a konkrét [pszichológiai-fiziológiai kutatások eredményeinek jelentőségét az ismeretelméleti kérdések megválaszolásában.

A marxista ismeretelméleti irodalom és filozófiai köztudat érzékelés-felfogásának módosítása főként a következő három, szorosan egymásba kapcsolódó területen indokolt: 1. az észlelet mint pszichikus modell: 2. az észlelet mint az emberi érzékelés alapegysége: 3. az észleletek adekvátsága.

1. Az észlelet mint pszichikus modell

Az észlelésnek a legutóbbi 15 évben kialakult a kibernetikai-információelméleti megközelítése, amely az észlelés mint pszichikus funkció mechaniz-

A Szecszenov korában még nagyrészt hipotetikus feltevést, a kinesztétikus érzékelés jelentőségét, szerves beépülését a különböző modalitású (látó, halló stb.) érzékelések funkcionális rendszer jellegű szerveződésébe, a modern kísérleti metodika segítségével kutatók egész sora igazolta (Anohin 1935, Bernstein 1927, 1946.). Ezt támasztják alá többek között Leontyevnek és munkatársainak a beszéd- és a zenei hallás funkcionális felépíttetésére és fejlődésére vonatkozó kísérletei, amelyekből kiderült, hogy e fejlődés közvetlenül a hangképző apparátussal, illetve a benne végbemenő bonyolult kinesztétikus ingerületek integratív feldolgozásával függ össze (1958).

A látást tanulmányozó azok a kísérletek, amelyekben normális mozgásaiban tartósan akadályozták a kísérleti alanyt (Held ún. motoros deprivációs kísérletei) vagy a receptort (pl. Jarbusz moszkvai, Pritchard amerikai kutatónak és másoknak a szem makro- és mikromozgásait akadályozó kísérletei), bebizonyították, hogy a mozgások károsodásával vagy gátlásával súlyos zavarokat szenved vagy egyenesen lehetetlenné válik a tárgyak, jelenségek érzéki képmásának a tárgyi világ ingerhatásaiból való felépítése.

A látásról, a beszéd- és a zenei hallásról, az aktív emberi tapintásról kapott újabb kísérletek eredményei egybevégyően azt mutatják, hogy az észleletek adekvátsága elválaszthatatlanul összefügg a szubjektum aktivitásával. (A szerzőnek a modern érzékelés-fiziológia és -pszichológia idevágó kutatásait bizonyos mértékig összefoglaló tanulmányai: *Az érzékelés pszichofiziológiája és a marxista ismeretelmélet. Magyar Pszichológiai Szemle* 1967/1. sz. *Észlelés és cselekvés. A pszichológia új útjai*. Gondolat, 1967.)

musának részletes, kauzális modellezésére törekszik. Ez azért előnyös a pszichológia (és közvetve a marxista ismeretelmélet) számára, mert nemcsak lehetővé teszi, hanem meg is követeli a szubjektum aktív részvételének feltárását magában az észlelés folyamatában. Ezzel egyben hozzájárul a korábbi statikusabb jellegű észlelet-képmás-koncepció egyoldalúságának kiküszöböléséhez is, amennyiben feltárja és bizonyítja az észlelet visszatükröző, valamint a tevékenységet orientáló-szabályozó aspektusa közötti differenciálás nélkülözhetetlenségét.

A pszichológiai kutatás kétféle értelemben törekszik modellalkotásra. Egyfelől — a neurofiziológiára, a pszichofiziológiára, a biokibernetikára stb. átmaszkodva — a pszichikus jelenségek, illetve funkciók (észlelés, gondolkodás stb.) adekvát *elméleti modelljeit* igyekszik kialakítani, másfelől magukat a pszichikus funkciókat és eredményeiket tekinti a valóság bizonyos hatásai (a komplex szituáció, illetve probléma-helyzet), sőt az ember hozzájuk való viszonya stb. *pszichikus* modelljeinek. A továbbiakban ez utóbbi esettel foglalkozunk.

Az észlelő alany — mint önszabályozó rendszer — a perceptív alrendszerével specifikus módon leképezi, reprodukálja, modellezi a tárgyi környezetét, illetve ennek bizonyos elemeit, egységeit, s így közöttük és az észlelés eredményeként létrejövő saját belső állapotváltozásai között meghatározott szempontból *megfelelés, egyezés* jön létre.

Az észlelet mint a szubjektum élettevékenységének, a környezettel való dinamikus kölcsönhatásának része, megfelel az általában vett önszabályozó rendszerek információ-egységének. Jelző és szabályozó szerepet tölt be, az aktív cselekvést megfelelően orientálja és szabályozza. Az észlelet mint modell nemcsak a külvilág és a központi idegrendszer, hanem a külvilág és a központi idegrendszerrel rendelkező *ember* mint *szubjektum* kölcsönhatásának eredménye, a modell tehát a szubjektum eszköze.

Az észlelet mint pszichikus modell az objektum eszmei reprodukálása, eszmei képmása. Minőségileg más elemekből épül fel, mint a modell eredetije: az objektum állandó, illetve aktuálisan új érzékelhető tulajdonságait meghatározott idegsejtek, agyi struktúrák konkrét, analitikus és integratív jellegű állapotváltozásai reprodukálják.

Mivel az emberben a képmás tudatosul, nem pedig az ezt létrehozó idegfiziológiai folyamat, kialakult az a látszat, mintha az észlelet mint képmás el-, illetve leválasztható lenne attól az idegi szubsztrátumtól, idegfiziológiai-pszichikai mechanizmustól, amely létrehozza, amelynek funkcionális eredménye. Ez azonban éppoly lehetetlenség, mint ahogyan az életjelenségek nem választhatók el az élő organizmustól, a légzés a légzőszervektől stb. Descartes-tól indul az a felfogás, mely szerint az észleleteknek mint eszmei képmásoknak az a legszembetűnőbb tulajdonságuk, hogy teljességgel híjával vannak minden érzékileg tapasztalható sajátosságnak: nincs súlyuk, nincs kiterjedésük, nincs semmiféle fizikai-kémiai tulajdonságuk — „Nincs egy gramm anyag sem bennük sem a tárgyból, sem a képmás idegi szubsztrátumból.”⁵ Ez az elképzelés a tudatot, illetve az eszmeit mindig az anyag valamilyen konkrét statikus, „fizikai” formájával állítja szembe.

Ezzel szemben az észlelet mint eszmei képmás legjellemzőbb tulajdonsága éppen az, ami a szervezet-környezet *kölcsönhatásában a specifikuma*; vagyis hogy a *külső tárgy belső képszerű modellje* — megjelenése, „prezentáló-

⁵ B. C. ТЮХТИН: *О природе образа*. Moszkva 1963. 25—27. o.

dása” a pszichofizikai történetekben — és egyben *e kép külső, térbeli projekciója* az eredeti objektív tárgyi környezetbe.

A kérdés az, hogyan jön létre az „idegi szubsztrátumnak” olyan sajátos funkcionális állapota, amely az objektív anyagi ingerhatásokat mint a szervezeten „kivüllevőket”, mint a külső környezet viszonylag jól elkülönülő egysegeit, *tárgyait* tükrözi vissza.

A tárgyak eszmei képmása — természetesen kezdetlegesebb formában — már a magasabbrendű állatoknál kialakul.⁶ Náluk azonban a tárgyról kialakult belső képmás, az érzékleti modell még csak egy meghatározott, biológiailag releváns viselkedési szituáció eleme, melyet az állat nem tud átstrukturálni, transzponálni más, az adottól minőségileg eltérő szituációkba (legfeljebb hasonló szituáció számára tud egy ideig megőrizni), s ennek megfelelően a tárggyal kapcsolatosan lehetséges műveleteket nem tudja kidolgozni.

Az emberi észlelet mint pszichikus modell „*eszmeisége*” épp az általánosítás fokában és jelentéstartalmában, valamint a „külső projekció” variabilitásában⁷ összehasonlíthatatlanul gazdagabb tartalmú, minőségileg több.

Az észlelés új minősége az emberi pszichikum, a tudat kialakulásának és lényegének alapvetően társadalmi meghatározottságával függ össze. Mindezekelőtt gondolunk itt a *munka* mint lényegi ismereteket feltételező céltudatos tevékenység, valamint a *beszéd* és a *gondolkodás* támasztotta követelményekre, amelyek minőségileg átformálják az érzékelő rendszer „munkáját”. Úgy véljük, hogy a valóság emberi érzéki megismerése vonatkozásában az átlagos marxista ismeretelméleti irodalom épp ezt hanyagolja el: az emberi pszichikum társadalmi meghatározottságát csakis a gondolkodásra vonatkoztatja, az érzékelésre *nem*.

2. Az észlelet mint az emberi érzékelés alapegysége

Az, hogy milyen viszonylagosan önálló egységeket, visszatükrözési formákat különböztetünk meg az emberi érzékelés folyamatában, voltaképpen az érzékszerveink útján történő megismerés *struktúrájának* a kérdése.⁸ Az

⁶ Az állatvilág pszichikus fejlődésének második nagy szakaszára, a perceptív pszichikum szakaszára való áttérésnél a leglényegesebb változás „abban jut kifejezésre, hogy az állatok megkülönböztetik egymástól és általánosítják a tárgyak képeit”. (A. N. Leontyev: *A pszichikum fejlődésének problémái*. Kossuth, 1964. 229. o.)

⁷ A „külső projekció” variabilitása alatt azt értem, hogy az ember egy meghatározott tárgyi szituáció meghatározott, kívülre projektált észleletekben való reprodukálása-kor, visszatükrözésekor egy szempillantás alatt ugyanabba a térbe tud projektálni egy más, múltbeli vagy jövőbeli tárgyi szituációt (s ezek jelentéstartalma nem kevésbé valóságos a számára).

⁸ „Szükségszerűen vetődik fel az érzéki megismerés struktúrájának a kérdése, hiszen ez a megismerési folyamatnak nemcsak a kezdeti része, hanem viszonylagosan önálló és egész. Ez a kérdés teljességgel jogos, hacsak nem úgy tekintjük a különféle érzékletek tömegét, mint véletlenszerű jelenségek káoszát. Az érzékelés az idealista beállítottságú pszichológusok (pl. W. James) szerint nem más, mint kaotikus áradat, amelyet csak az emberi akarat szervez meghatározott tapasztalattá.” (Б. Г. Ананьев: *Психология чувственного познания*. Изд. Akad. Nauk RSZFSZR, Moszkva 1960. 15. o. L. még A. N. Leontyev: *id. mű.*) Idézett műve első fejezetében Ananyev megkísérli, hogy bizonyos fokú áttekintést adjon az érzékelés struktúrájáról a marxista ismeretelméleti irodalomban kialakult álláspontokról. Ebben megemlíti néhány, az általános állásponttól eltérő variációt is, így pl. azt, amely szerint az érzetet nem lehet az emberi érzékszervi megismerés viszonylagosan önálló formájának tekinteni, vagy ha igen, akkor sem alapvetőnek. A tapasztalat szerint az *emberi* érzékelés esetében az érzet az észleletnek csupán alárendelt komponense (M. A. Leonov), illetve mozzanata (J. G. Gajdukov).

emberi érzékelés relatíve önálló struktúrája tanulmányozásának szükségességére vezető marxista pszichológusok (Ananyev, Leontyev) hívták fel a figyelmet.

A közkeletű marxista ismeretelméleti irodalomban érvényesülő tradicionális felfogás szerint a világ érzékszerveink útján történő megismerésének alapegységei, elemi formái az érzetek, melyek mint részleges képmások a tárgy egy-egy tulajdonságának visszatükrözései, rájuk, illetve belőlük épül azután fel az észlelet, a tárgy egységes képmása, s végül a képzet, a tárgy emlékezetben fennmaradó egészes képe.

Az érzékelésre vonatkozó modern szaktudományos eredmények ismeretében azonban mind gyakrabban felmerül, hogy az emberi észlelés e struktúrája — s vele együtt az érzet fogalma — sokkal inkább tradicionális alapokon nyugszik, mintsem tudományosan igazolható státuszon.⁹

Az érzet fogalma eredetileg — az angol filozófiai irodalomban, Locke, Berkeley és Hume nyomán — egy olyan pszichikus állapot megjelölésére szolgált, amelynek valamilyen közvetlenül átélt érzéki tartalma van. Ez a tartalom, ellentétben az észlelettel, elvileg teljesen független a külső tárgyi hatástól, nem kíséri és elvileg nem is kísérheti a külső tárgy létezésébe vetett hit. Az érzet és észlelet ilyen alapon történő megkülönböztetését Th. Reid, a „common sense”-iskola képviselője tudatosította a filozófia számára.

A továbbiakban az érzet mint olyan elemi tudattartalom, amelynél nem lehet továbblépni a tudattartalmak feltérképezésében, az ismeretek analízisében, szükségszerűen kiindulópontja, mintegy axiómája lett minden újkori empirista, ill. szenzualista gnoszeológiai koncepciónak.

Szinte azonos értelemben és funkcióban fogta fel az érzetet a XVIII–XIX. sz.-i filozófiai lélektan, különösen pedig a mechanisztikus tendenciájú asszociációs lélektan.

A XIX. sz. derekától a kísérleti lélektanban, a klasszikus pszichofiziológiában — analitikus jellegének megfelelően — az érzet továbbra is alapfogalom maradt, jelentése azonban — bár megőrizte „elemi” minőségét —, összhangban az érzékelésről nyert fiziológiai és pszichológiai ismeretek akkori szintjével, lényegesen megváltozott: egzaktan mérhető állandó kapcsolatot tételeztek fel bizonyos külső inger meghatározott fizikai paramétere és az érzet között. A tárgyi észlelet olyan tovább nem bontható elemi minőségi összetevőjének tekintették, amely normális körülmények között megfelel az aktuális ingerlés egy-egy jól elhatárolható elemi fizikai jellemzőjének (pl. valamely szín érzékelésében a szemet érő fény hullámhosszúságának, intenzitásának), továbbá a receptorstruktúra egy-egy morfológiai egységének, pontjának, valamint az agykéregben levő szenzoros projekciós zónák egy-egy meghatározott neuronja, illetve neuroncsoportja ingerületi állapotának. A klasszikus pszichofiziológiá-

⁹ Ilyen álláspontra helyezkedett pl. Dr. Kardos Lajos, mégpedig abból a megfontolásból kiindulva, hogy a tárgyak egy-egy tulajdonságát, pl. színét, formáját stb. sokkal bonyolultabb agyi mechanizmusok tükrözik vissza, mint magát a tárgyat. Az angolszász irodalomban többek között Roy Wood Sellars és Wilfrid Sellars mutatott rá bizonyos ellentmondásokra az érzetfogalom filozófiai használatával kapcsolatban. Az utóbbi határozottan tagadja is a filozófiában való használatának a létjogosultságát, bár a pszichológiai értelmezését még meghagyja. Ismereteink szerint eddig a legmélyebb elemzést az érzet-fogalom használatának ellentmondásairól — a legújabb idegfiziológiai-pszichológiai eredmények alapján — Márkus György *Az észlelés és a pszichofizikai probléma c. monografikus tanulmányában* találjuk (*Magyar Filozófiai Szemle* 1968/2. sz.), melynek adataira a továbbiakban esetenként támaszkodunk is.

ban tehát az „érzet” elvi sémája: *elemi pontszerű, a receptortól az agykéreg felé haladó ingerlés*, itt azután az érzéki stimuláció tovább terjed az asszociatív zónák felé, ahol (Helmholtz szerint „nem-tudatos következtetések” révén) különböző kapcsolatokba kerülve, sajátos egységgé olvadva tárgyi észleletté válik.

A későbbiekben, főként a filozófiai irodalomban, a filozófia és a kísérleti pszichológia érzet-fogalma gyakran egybeolvadt, elsősorban talán a két jelentés közös momentumuma, a feltételezett elemi minőségű belső pszichikus tartalom alapján. Ezt előmozdította, hogy a konkrét szaktudományos kutatás — éppen materialista gondolkodók szemében — mintegy az egzaktitás „presztízsével” ruházta fel az érzet fogalmát, erősítette azt a látszatot, hogy valóban van ilyen relatíve önálló elemi strukturális egysége az emberi észlelésnek. Így a filozófiai-ideológiai vita nem is az „elemi minőség”, hanem akörül forgott, hogy van-e érzeteinknek, észleleteinknek objektív forrásuk.

Az ideg- és pszichofiziológiának különösen a legutóbbi évtizedekben elért experimentális eredményei azonban egyértelműen cáfolták az érzet pszichológiai értelmezésének azt a legjellemzőbb elméleti előfeltevését, hogy az érzékszervet érő pontszerű ingerlés valamely elemi fizikai paramétere *egyértelműen* megfelel egy elemi minőségű érzékleti tapasztalatnak.¹⁰

Ebből azután szükségképpen adódnak bizonyos következtetések az emberi érzékelés marxista gnoszeológiai interpretációja számára is. Ez azonban még nem tudatosult kellőképpen, a marxista filozófiai irodalomban még ma is gyakran beszélnek egy-egy érzékszervhez, illetve analízátorhoz kötődő (külön-külön látási, hallási, tapintási stb.) érzetekről,¹¹ noha a pszichofiziológusok már régen megállapították, hogy valójában komplex jellegű, több analízátor- és effektor-rendszer integratív működésének eredményeként létrejövő észleletekről van szó.

A legutóbbi évtizedben néhány marxista filozófiai monografikus műben már találkozunk az érzetfogalom jelentős mértékben javított értelmezésével.¹² Bár az érzetet továbbra is relatíve önálló megismerési formának tekintik, hangsúlyozzák, hogy a normális felnőtt emberi észlelésben önállóan, az észlelettől függetlenül nem lelhető fel, hanem csak a pszichológiai, illetve a gnoszeológiai absztrakció választja le róla s tekinti *elemi* struktúra nélküli (!) egységnek, egy-egy anyagi tulajdonság érzéki visszatükrözésének.

Ugyanakkor épp az érzetnek az *emberi érzékelésben* betöltött helye és szerepe tekintetében ezek a munkák is csak felemás megoldásokat kínálnak.

¹⁰ A filozófiai irodalomban leggyakrabban a színérzetre hivatkoztak, mint az észlelés ilyen elemi minőségi egységére. Ugyanakkor az experimentális kutatás adatai nem mutatnak ilyen egyértelmű függést és megfelelést az egyes színérzékletek és a fény egy-egy fizikai paramétere között, ellenkezőleg, azt bizonyítják, hogy a színérzékletek több tényező (a fény hullámhosszán kívül a fény spektrális összetétele, a tárgyak fényvisszaverő képessége, reflexibilitása, az emberi látóreceptor és -rendszer) komplex hatásának az eredményei. (Vö. Márkus György: *id. cikk* 258. o.) Még intenzívebben kérdőjelezi meg a színlátás és a színérzetek korábbi felfogását E. M. Land színlátással kapcsolatos kísérletei. (Ismertetésüket lásd pl. Ф. И. Георгиев—В. И. Дубовской—А. М. Корчунов—И. В. Михайлова: *Чувственное восприятие*. Izd. MGU, Moszkva 1965.)

¹¹ „Az érzetek a legegyszerűbb érzékelésbeli képmások, a tárgyak egyes tulajdonságainak tükrözési kópiái, illetve sajátos leképezései. Pl. a narancsban érzékeljük a sárga színt, a keménységet, a sajátos illatot” stb. (А. Спиркин: *Курс диалектического материализма*. Moszkva 1964. 225. o.)

¹² Különösen I. Tyuhtyin: *id. mű*, Georgiev stb.: *id. mű*, valamint А. Спиркин: *Курс марксистской философии*. Izd. „Miszl”, Moszkva 1964.

A közkeletű marxista érzékelés-interpretáció vitatható] pontja ugyanis első-sorban nem az, hogy az érzet valamiféle része, mozzanata az észleletnek. Természetes, hogy a magasabbrendű élő organizmus a filogenetikus fejlődés alacsonyabb fokain létrejött sajátos cselekvési, illetve visszatükrözési formákat mint az újabb, magasabbrendű struktúra alárendelt részmozzanatát „megszüntetve-megőrzi”. Így pl. az emberi cselekvés mint alárendelt (önálló jelentőséggel nem bíró) részmozzanatot tartalmazza a lokomóciót (ennek ellenére az emberi cselekvés struktúrájának tárgyalását mégsem itt kezdjük).¹³

A probléma tulajdonképpen az, hogy az emberi érzékelés struktúrájának elemzésében „lefelé” haladva hol az a határ, amelyen belül még valóban az emberi érzékelés szintjén maradunk, de amelyen túl már elvész a specifikuma, illetve a kérdés az, hogy *mi tekinthető az emberi észlelés alapegységének*.

Azok, akik az „érzetet” relatíve önálló strukturális egységnek és mint ilyen filozófiai kategóriának tartják, általában egyrészt az érzet genetikai elsőbbségére, másrészt neuropatologikus jelenségekre hivatkoznak. Ezzel kapcsolatban legelőször is azt kell megnéznünk, hogy mennyiben jogos az érzet fogalmának használata a pszichológiában, illetve a filozófiában.

A pszichológia annyiban jogosan használja az érzet fogalmát, hogy diszkrét érzet a filogenezis kezdetén valóban létezett, illetve a pszichopatologikus jelenségekben létezik.

A filozófiai-gnoszeológiai elemzés viszont az érzetet már nem foghatja fel az *emberi észlelés* strukturális alapegységének.

Már az „érzet” sztereotip filozófiai meghatározása — „az érzet egy-egy tárgyi-anyagi tulajdonság érzéki visszatükrözése” — is vitatható. Az aktív tapintás során gyakran „érzeteknek” tekintik a tárgy letapogatásakor a tárgy felületi struktúrájáról, formájáról nyert egyes érzékelési elemeket, ezek azonban önmagukban, egyenként nem, hanem csakis összességükben, folyamatukban nyújtanak adekvát információt a tárgy alakjáról, nagyságáról, felületéről stb., amennyiben az egyes érzékelésfelelések (aktív tapintás, látás, hallás) a tárgy egy-tulajdonságát csakis összességükben és kölcsönös elrendezettségükben ragadják meg s csak így szolgáltatnak episztemikus jelentőségű információtartalmat. Az érzet filozófiai fogalma alátámasztására felhasznált fiziológiai-pszichológiai absztrakció létrejöttét s ezzel egyszerűsített a lényegét a magasabbrendű állatok reflexes magatartásának elemzése kapcsán N. A. Bernstein találóan jellemzi: „... nagyon valószínűnek tűnik, hogy az ív sémája szerint megvalósuló reflex csak részlete vagy nagyon ritka esete a fiziológiai szabályozásnak. Én nem tudnám kizárni a lehetőségét annak, hogy az első nyílt ív-sémában realizálódó reflex ott jön a világra, ahol az *elementáris* érzet először megjelent a világon — egyik is, másik is a laboratóriumi kísérleti szituációban.”¹⁴

Az érzet önálló strukturális egység minőségét az érzet filogenetikai elsőbbsége nem bizonyítja; az érzet már a magasabbrendű állatok észlelő-

¹³ Mint ismeretes, az állat cselekvési struktúrája alapvetően „térbeli”, míg az emberé alapvetően „időbeli”. Az erre való átmenet az aktív állati tevékenységi formáknak, lokomotorikus mozgásoknak a manipulációs cselekvési formákra való áttéréssel függött össze. Bővebben lásd erről Kardos Lajos: *„Tanulás és emberréválás. Pszichológiai Tanulmányok* I. Akadémiai Kiadó, 1958. 41–56. o.)

¹⁴ Н. А. Бернштейн: *Очерки по физиологии движения*. Москва 1966. 224. o.

információszerző tevékenységében sem önálló visszatükrözési forma, már itt kialakul a tárgy-észlelés.

Az emberi észlelés ontogenetikusan fejlődésére vonatkozó kísérletek azt mutatják, hogy már a 2–6 hónapos csecsemőknél kezd kialakulni a tárgyi környezet szenzoros differenciálása a látási *észleletek* kialakulása és fokozatos fejlődése útján (Fantz, Bower). A filozófiai elemzés számára elsősorban releváns terület, a normál felnőtt emberi észlelés experimentális tanulmányozásából pedig még világosabban kiderül, hogy ennek strukturális alapjelensége, illetve alapegysége az észlelet.

Az „érzet” önálló voltát a neuropatológia adatai sem támasztják alá. A hivatkozott esetekben (pl., hogy a Brodmann 18-as mező károsodása — de a Brodmann 17-es mező épen maradása — esetén a beteg nem ismeri fel a tárgyakat, viszont valamilyen látási érzete van, tehát lehetséges érzeteknek — pl. fényérzetnek — az észlelettől független előfordulása) voltaképpen visszafejlődésről van szó, vagyis a magasabb szenzoros funkcióknak a károsodás folytán alacsonyabb funkcionális szintre való lebomlásáról. Az természetes, hogy az emberi agy különböző régióinak károsodása esetén — tekintettel a magasabb rendű idegtevékenység *funkcionális rendszer* jellegű felépítésére — épp a magasabbrendű, emberspecifikus funkciók bomlanak le és az *elemibb pszichikus jelenségek* tűnnek elő, válnak mintegy láthatóvá. Így van ez akkor is, ha a céltudatos emberi tevékenység motoros szférája sérül: a tevékenység struktúrája ilyenkor egészen a legelemibb motoros funkciókig (pl. a gerincvelői reflexekig) lebomolhat. Hasonló jelenséggel állunk szemben, amikor az intellektuális funkciók, a gondolkodási képesség szempontjából fontos agyi részek károsodnak, ilyenkor az intellektuális tevékenység is lebomolhat egy alacsonyabb szintre: az ún. vegetatív szintre.¹⁵ A filozófusok azonban sem az emberi tevékenység strukturális elemzésében, sem a gondolkodás gnoszeológiai elemzésében nem mennek le az állati szintig, csak az emberi érzékelésnél teszik ezt, s ebben valószínűleg az is közrejátszik, hogy az állati és az emberi érzékelés lényegében azonos struktúrájának tételezik. Ez azonban legalább olyan hamis, mintha teljesen különbözőnek tekintenék; az emberi érzékelés tradicionális strukturális felosztásában (érzet-észlelet-képzet) éppen a magasabb szintű, emberspecifikus sajátosságok magyarázata válik szinte lehetetlenné.

Mind az emberi észlelésben vezető szerepet játszó vizuális észlelés (még relatíve legegyszerűbb formája: a figurális látás is, nem is beszélve a színlátásról), mind az ember élettevékenységében lényeges episztemikus jelentőségű egyéb érzékelésformák (mint pl. az aktív emberi tapintás vagy a par excellence szociális természetű beszéd- és zenei hallás) experimentális kutatása meggyőző adatokkal bizonyítja, hogy az *emberi észlelés relatíve önálló struktúrájának alapegysége; a komplex jellegű tárgyi észlelet*.

Korunkban az észlelésre vonatkozó konkrét tudományos ismeretek fejlődése, továbbá a tudományos-technikai forradalomból az emberi észlelő-megfigyelő képesség felmérésére és fejlesztésére irányuló szükségletek, valamint a marxista emberfelfogás részletesebb kimunkálásának növekvő elméleti igénye napirendre tűzik az *észlelés emberspecifikus sajátosságainak*

¹⁵ Erről tanúskodik a háborús agysérültek idegtevékenysége kísérleti megfigyeléseinek adatait feldolgozó széles körű neuropatológiai irodalom (l. pl. A. R. Lurija vonatkozó közleményeit).

a konkrét analízisét s ezen belül az emberi észlelet struktúrájának hűbb megismerését is.

A megoldás kiindulópontja — mind elméleti, mind metodológiai szempontból — csakis az emberi érzékelés és az emberi tevékenység közötti genetikusan és funkcionális kapcsolat mélyebb megértése lehet.

Ezt ismerte fel — messze megelőzve ezzel az érzékeléssel foglalkozó szaktudományos kutatást — már az ifjú Marx: „A szem *emberi* szemmé lett, amint *tárgya* társadalmi, *emberi*, az embertől az ember számára származó tárggyá lett.”¹⁶ „... csak az emberi lény tárgyilag kibontakozott gazdagsága által képződik ki és részben csak ezzel jön létre a szubjektív *emberi* érzékelés gazdagsága, a zenei fül, a forma szépsége iránt fogékony szem...”¹⁷ A marxizmus kezdeményezést, alapvetést „fordította le” azután a pszichikus funkciók konkrét kísérleti elemzésének a nyelvére a Vigotszkij-iskola.

Az emberi tevékenységnek — ill. alapformájának, a munkának — az állati észleléssel szemben céltudatos és rendszeres jellege új követelményeket, feladatokat állít az ember informáló-orientáló apparátusai elé. A munkatevékenység az érzékelésnek nemcsak a hatókörét tágítja ki hallatlan mértékben, hanem *minőségileg* is átformálja: egyrészt a környezeti szituáció szenzorosan is *más strukturális tagolását* követeli meg, másrészt már a szenzoros tevékenységen belül is magasabb, a tárgyak funkcionális sajátosságait kiemelő és általánosító absztraháló képességet.

A valóság emberi észlelése minőségi átstrukturálódásának lényegi jegye, hogy — szoros összefüggésben azzal, hogy a *tárgyi környezet* alapvetően mást jelent az ember, mint az állat számára — előtérbe kerül, vezetővé és magasabb rendűvé válik a *tárgyi észlelés*, és hogy a legfontosabb konstancia-jelenséggé a tárgyi észleletek konstanciája lesz. Az ember tárgyi észlelteinek alapja a tárgyaknak nem a közvetlen biológiai, hanem a funkcionális jelentősége: az ember társadalmi-természeti közegben való orientációjában és munkájában való szerepük. Szemben a magasabbrendű állatokkal tárgyi észleléseivel az emberi tárgyi észleletek tartalma tehát elsősorban a tárgyak különféle élet- és munkaszituációkban megnyilvánuló, szenzorosan felfogható vonatkozásainak az összekapcsolása, absztrahálása, és az ilyen absztrakciókat transzformálják más, a megtanultaktól eltérő szituációkba.

Az emberi észlelés absztrakciós szintje tehát messze felülmúlja az állati érzékelését. Ebben a munkatevékenységen kívül még egy társadalmi faktor játszik döntően közre: *a nyelv és a beszéd* mint az ismeretek — köztük a szenzoros tapasztalatok — tudatosításának, társadalmi felhalmozásának és átadásának eszköze. Az emberi észlelésnek a nyelvvel való lényeges kapcsolata, amely már kisgyermek korban kialakul (hisz a tárgyak többségének észlelését és megnevezését szinte egyszerre tanuljuk meg), egyrészt meghatározza a további információszerzési-feldolgozási folyamatokat, azaz a további észlelést, másrészt lehetővé teszi a szenzoros tevékenység s ezen belül a tárgyak funkcionális jelentőségének, valamint a társadalmilag kidolgozott szenzoros mintáknak a tudatosodását. Az észlelés szóbeli tudatosodása megerősíti, hogy az emberi észlelés alapvető funkcionális egysége a tárgyi észlelet.

Az ember elvileg bármely környezeti mozzanatot megtanulhat-érzékelhet, épp annak következtében, hogy a munkatevékenység, a szó, a gondol-

¹⁶ Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Bp. 1962. 72. o.

¹⁷ *Uo.* 73. o.

kodás állandóan visszahat az orientációs szintre, a szenzomotoros rendszerek munkájára, bár az emberi érzékelés mechanizmusára is igaz az a kísérletileg tapasztalt összefüggés, hogy bármely új környezeti mozzanat szenzoros patternje csakis tanulás eredményeként rögződhet az idegtevékenységben.

Ma már egyre szélesebb körű — általános lélektani, mérnöklélektani, szociálpszichológiai, biokibernetikai stb. — kutatások tanulmányozzák azt, hogyan hatnak vissza olyan tényezők az észlelési feladatok megoldására, mint pl. a múltbeli észlelési tapasztalatok, a belőlük kialakult ún. beállítódás (írányultság, előhangoltság az újabb észlelésekhez), vagy pl. a szükségletek (a szubjektum gyakorlati szükségletei a munkafolyamat eredményesebbé tételére, ill. pszichikus természetű szükségletei, mint pl. a presztízs), továbbá a feladatok tudatosodása, ill. tudatosítása. Kiterjedt megfigyelések tanúsítják, hogy a szenzoros tevékenység fejlődéséről társadalmi tényezők, elsősorban a végzett munkában való begyakorlottság hatására; így alakul ki a kelme-festők bámulatra méltó színdifferenciálós képessége, a szívspeciálista orvosok vagy a repülők stb. speciális hallása. Azok a kísérletek pedig, amelyek a tudatnak a szenzoros tevékenységben játszott szerepével foglalkoznak, mind egyértelműen tanúsítják, hogy az észlelési feladat tudatosodása általában emeli a szubjektum aktivációs szintjét, és eredményesebbé teszi a szenzoros rendszerek munkáját.

Mindez az emberi észlelés rendkívüli komplexitásáról tanúskodik. Ennek a komplex minőségnek a filozófiai elemzésben is tükröződnie kell, hogy egy adekvátabb strukturális felosztásból kiindulva érthetővé-magyarázhatóvá váljanak az emberi érzékelés olyan formái is, mint a megfigyelés, a felismerés, az esztétikai észlelés stb.

3. Az észleletek adekvátsága

Amikor az újkori filozófia az emberi képességek, elsősorban a megismerőképesség vizsgálata felé fordult, egyik központi kérdésévé az emberi észlelés funkciója, megbízhatósága, *adekvátsága* vált. Természetesen ez a vizsgálódás sem vonhatta ki magát a kor filozófusainak uralkodó mentalitása (metodológiai beállítottsága) alól: távol állott mind az emberi észlelés tényleges funkciójától, mind később kialakult egzakt kísérletes elemzésétől. Így azután a vonatkozó interpretációkat vagy az ösztönös mindennapi gyakorlatból és gondolkodásból fakadó látszatok vagy a „tisztán” a tudat keretein belül maradó, pusztán a tudattartalmakat feltérképezni kívánó spekulatív logikai elemzések uralták. Ezért, valamint az emberi pszichikus funkciók és képességek szaktudományos kutatása kezdetlegességéből következően, a filozófusok túlnyomó többségének fel sem tűnt, hogy az emberi észleletek adekvátságának a logikai-filozófiai elemzésében is szükség lenne az emberi észlelés komponenseinek, mechanizmusának behatóbb, egzaktabb kísérletes ismeretére, történeti-genetikai vizsgálatára, annak ismeretére, hogy a filogenezis különböző fejlődési fokain az észleletek mennyire felelnek meg a kváziszubjektumok, az organizmusok életfeltételeinek, biológiai szükségleteinek, illetve hogy mennyire híven tükrözik vissza a külvilági ingerhatásokat a tárgyak specifikus tulajdonságaiként.

Ennek vizsgálata csak jóval később, a Szecsenov, Pavlov és Vigotszkij nyomán kialakuló szovjet kísérleti pszichológiában bontakozott ki. Ugyan-csak itt született meg az észleleteknek a szubjektum életfeltételeivel, szükség-

leteivel, illetve az észlelés objektumával való adekvátsága világos és jogos megkülönböztetése, továbbá az észleletek pozitív kognitív jelentőségének nemcsak deklarálása, de sokoldalú bizonyítása.

Vizsgáljuk meg, hogy mennyiben új és más az az elvi-logikai magyarázat, amely az experimentális kutatás mai eredmény szintjéből nő ki, s amelyet a modern pszichológia és a marxista ismeretelmélet kölcsönösen együttműködve alakít ki az észleletek adekvátságáról.

Ez a magyarázat mindenekelőtt a Descartes-tól, Leibniztől induló, materialista és idealista változatban egyaránt fellépő s rejtettebb, raffináltabb formában mindmáig húzódozó *representacionalizmustól* különbözik elvileg, mely az észleletek és a külvilági tárgyi hatások viszonyát voltaképpen a tárgy és a képmás viszonyához hasonlóan fogja fel, tehát képmás-elmélet (picture-theory), de ennek egy metafizikus módon az idealizmus irányába torzított változata.

A representacionalizmus szerint a szubjektív pszichikus képmások (észleletek, eszmék) a külvilági jelenségeket, dolgokat „representálják”, azaz a képmás és a dolgok között a „hasonlóság”, a „megfelelés” viszonya áll fenn. A representacionalizmus nyíltan vagy burkoltan dualista előfeltevést érvényesít: a dolgoknak mind az érzékleti, mind a gondolati képmását merőben csak szubjektív, immanens pszichikus „entitásoknak” tekinti, s így két elvileg külön világbeli párhuzamos sorok viszonyává változtatja az érzékleti képmások és a dolgok viszonyát. Ezzel szorosan összefügg a filozófia történetében megfigyelhető az a tény, hogy a representacionalizmust igen kevésbé érdekli a dolgokról nyert érzetek, észleletek genezise, fejlődése és tényleges funkciója az emberi létben, annál nagyobb figyelmet szentel viszont a pszichikus képmások és a dolgok szembeállításának (ami az érzékletek, eszmék valóságos természetének, funkciójának adekvát ismerete nélkül csakis külsődleges szembeállítás lehet).¹⁸ A representacionalizmus az érzékletek genetikus és funkcionális szemléletének negligálásával, továbbá mivel az érzékleti képmásokat pusztán szubjektív tudatállapotoknak tekinti, nem is vállalkozhat az észleletek adekvátságának tudományos bizonyítására s egyáltalán annak magyarázatára, hogyan vezet a megismerés a szubjektív eszmei létezők világából az objektív dolgok világába, hogyan tükrözi vissza az objektív tulajdonságaikat.

Az érzetek, észleletek adekvátsága — mint minden materialista ismeretelméletben — az újkori materialista *szenzualizmus* képviselői (Holbach, Helvétius, Feuerbach) előtt is természetesnek, magától értetődőnek tűnik, hiszen a hiteles tudás sarkkövét épp az érzékelésben, az érzéki képmásokban látják. Ezt azzal támasztják alá, hogy az objektív anyagi valóság tárgyaival, ingerhatásaival való közvetlen érintkezés, illetve a *gyakorisága* már önmagában adekvát érzékleteket hoz létre. A dolgok és az érzékletek közötti viszony magyarázatában tehát a mechanikus determinizmus elvét érvényesítik, amely azonban — mint erre Kanttól kezdve többen is rámutattak — sem az ismeretelméletben, illetve a tudományos megismerés gyakorlatában, sem az érzékelés kísérleti pszichológiai kutatása eredményeivel történő szembesítésben nem állja meg a helyét. Locke, a klasszikus *materialista empirizmus* reprezentánsa szintén képtelen igazolni a tárgyak, tárgyi szituációk híj, adekvát megismerését. Az empirikus alaptétele szerint minden ismeretünk *egyetlen* forrását érzeteink,

¹⁸ A representacionalizmus beható kritikai elemzését l. Sz. L. Rubinstein: *Lét és tudat*. Kossuth, 1962. 38—40. o.

érzéki tapasztalataink képezik, aminek logikus következménye, hogy minden ismerettartalmat ezekre kell visszavezetni — illetve — ezekben, ezek által kell igazolni. (Ez utóbbi vonatkozás az, amit a pozitivisták irányzatokba beépülő „modernebb” empirizmus különösen előtérbe állít.) Ez viszont logikailag kizárja annak lehetőségét, hogy igazolást nyerjen az észleletek tárgyi adekvátsága, hiszen, ha minden ismeretünk az érzéki tapasztalatból származik, hogyan tudunk kívül jutni rajta, illetve a tudaton, hogy vizsgálhatjuk meg azt, hogy az érzékletek valóban a tárgyi világ objektív tulajdonságairól szolgáltatnak megbízható információkat. Az észleletek adekvátsága problémájának elhanyagolása, illetve a bizonyítás logikai kidolgozatlansága mindig az idealizmus kezére játszott.

Ebben a tekintetben teljességgel jogosan használta ki az empirizmus érvelésének gyengeségét egy idealista szenzualista konstrukció létrehozására Berkeley, illetőleg Hume, aki az *agnoszticizmus* és a *fenomenológia* talajáról nyíltan tagadta az észleletek adekvátságát: „Miféle érveléssel lehet bebizonyítani, hogy az elme észleleteit külső tárgyakkal kell okozniuk, amelyek teljesen különböznek ezektől az észleletektől, jóllehet hasonlóanak hozzájuk (ha ugyan ez lehetséges), s nem származhatnak vagy magának az elmenek az energiájából, vagy valamely más okból, amelyet még kevésbé ismerünk? . . . Miképpen lehet ezt a kérdést eldönteni? Természetesen, mint minden más effajta kérdést, a tapasztalat segítségével. Itt azonban hallgat a tapasztalat és végképp hallgatnia is kell.”¹⁹

A hume-i érvelés nagyon is jogosult a szenzualizmus, illetve empirizmus mindenféle válfajával szemben. Ugyanis csakis egy olyan nézőpontról lehet cáfolni, amely feladja a szenzualizmus, illetve empirizmus alaptételét („ismereteink egyetlen forrása az érzéki tapasztalat”), és felismeri az emberi megismerés forrásainak összetettségét, azon belül is az ember gyakorlati tevékenységének kulcsfontosságát.²⁰ A modern lélektan minden kognitív jelentőségű érzékelési-forma (látás, hallás, tapintás) területén megmutatta, hogy a szenzualizmus, illetve az empirizmus alaptételei jogosulatlan előfeltevések voltak, amennyiben feltárta, hogy az emberi érzékelés korántsem egyedüli és kizárólagos forrása ismereteinknek, mivel az észlelés semmiképpen nem „közvetlen aktus”, illetve „közvetlenül adott tudatállapot”, bármennyire megtévesztő jelenség is e tekintetben a hirtelen, „pillanatszerű” alak-, illetve helyzetfelismerés.

Az empirizmus mint metodológiai elv beépült a XIX. századi, XX. század eleji pozitivisták tudományfilozófiába, különösen a Bécsi kör neopozitívizmusába. Itt az érzet a szubjektum számára közvetlenül, eleve adott benyomás, s mint ilyen ismereteink egyetlen forrása. Ergo — ismereteink elemzése képpen minden ismeretünket vissza kell vezetni, „le kell fordítani” az érzéki tapasztalatban „verifikálható” tételekre.

Ez az értelmezés teljességgel mellőzte az érzékletek kialakulásának problémakörét, sőt tudatos antipszichologizmus, a fizioiógiai-pszichológiai kutatások eredményeinek szándékos figyelmen kívül hagyása jellemezte. Ami a külső dolgok és az érzékletek viszonyát illeti, a klasszikus neopozitívizmus a reprezentacionalizmuson belül maradt, ennek szubjektív idealista, fenomenológikus vonalát folytatta. Egyes képviselői szerint legfeljebb csupán meghatá-

¹⁹ Lenin: *Materializmus és empiriokritizmus*. Összes Művei 18. köt. Kossuth, 1964. 24. o.

rozott külső okok reprezentációját tételezhetjük fel a szubjektum érzékelő szerveiben (lásd pl. B. Russell „oksági” koncepcióját az érzékelésről).

Az a mély ellentmondás, amely a neopozitívizmus koncepcióján belül egyfelől az érzékelésbeli jelenségek kifejezett individuális jellege, másfelől azon követelmény között állott fenn, hogy a tudomány alapjául csakis általános, interszubjektív jelentésű érzékleti adatok, tapasztalatok szolgálhatnak — végül is felbomlasztotta a klasszikus neopozitívizmust. A neopozitívizmuson belül olyan neorealista tendenciák jelentek meg, amelyek kifejezetten bíralták a szubjektivista-fenomenalista érzékelés-interpretációkat, hangsúlyozva a megismerés tárgyának függetlenségét a szubjektumtól, ugyanakkor viszont nem küszöbölték ki a szubjektivista értelmezések logikai lehetőségét. Az ún. „érzéki adatok” („sense-data”) igen elterjedt koncepciója (egyik fő képviselője G. E. Moore) szerint az érzéki adatok magától az érzékeléstől függetlenül léteznek (realista nézőpont), és az egyedüli tárgyak, amelyek közvetlenül adóttak a szubjektum számára. Ez az álláspont is belsőleg ellentmondásos, hiszen az érzéki adatok ilyen „önálló minőségekként” a szubjektum tudatában csak abban az esetben léphetnek fel, ha ugyanakkor elszakítják őket maguktól a tárgyaktól, reális kapcsolataiktól. Moore a „józan ész” nevében feltételezett ugyan valamilyen reális viszonyt az érzéki adatok és a külső materiális valóság között, hiszen épp ennek hiányáért marasztalta el az észlelés fenomenalista-szubjektivista felfogását, de ugyanakkor elvi és gyakorlati szempontból egyaránt képtelennek bizonyult a kapcsolat lényegének megvilágítására.

Erőteljesebben lépnek fel a szubjektívizmus ellen az ún. kritikai realisták (Roy Wood Sellars nevét említhetjük közülük elsősorban), akik eljutottak ahhoz a fontos felismeréshez, hogy az érzéki adatokat nem lehet a megismerés „végső” objektumainak tekinteni, sokkal inkább a tevékenységet orientáló nélkülözhetetlen információknak a külső, objektív világ történéseiről, tárgyairól. Véleményük szerint a szubjektívizmust csak úgy küzdhetjük le, ha az érzékelést életfunkciónak fogjuk fel és vizsgálatában érvényre juttatjuk az evolúciós szempontokat.

Az érzékelés-fiziológia és a pszichológia, valamint a gnoszéológia valóban csakis ezen az úton — a szervezet és környezet közötti kölcsönhatás tényéből és követelményeiből kiindulva — küzdhetne le a szubjektivista értelmezéseket. Egyedül az érzékelés idegfiziológiai megközelítése azonban, mely szerint az érzéklet a megfelelő idegfiziológiai folyamatok szubjektív kísérőjelensége, még nem zárta ki az érzékelés epifenomenalista értelmezését.

Az epifenomenalizmus voltaképpen még az érzékelés klasszikus pavlovi interpretációjában sem elvileg kizárt, mivel a klasszikus feltételes reflexes kondicionálási metodika centrumában az érzékletek biológiai jelző funkciójának tanulmányozása állott, nem pedig az objektív tárgyi tulajdonságok visszatükrözésének adekváttsága.²¹

²⁰ A szenzualizmus és empirizmus az érzeteknek a megismerésen, a tudaton belüli jelentőségét lényegileg rokon, de mégsem teljesen azonos szempontból emeli ki. Az előbbi még foglalkoztatja az érzetek keletkezése, míg az utóbbit ez kifejezetten nem érdekli, annál inkább ismerettartalmainak egybevetése az érzéki tapasztalattal, tehát metodológiai elvként érvényesíti koncepcióját.

²¹ A pszichikum epifenomenalista értelmezésével szemben megszívlelendő Vigotszkij ellenvetése: „Az az egy dolog világos, hogy a természet nem hoz létre felesleges, szükségtelen apparátusokat — a központi idegrendszer tevékenységének a vele összefüggő pszichikum belső nélkülözhetetlen mozzanata. A pszichikus jelenségek nem tekinthetők epifinoméneknek, ingyen és szükségtelen mellékleteknek, kiegészítéseknek a fiziológiai

Már az ilyen vázlatos áttekintésből is kitűnik az emberi érzékelés természetéről, adekvátságáról kialakult filozófiai koncepciók néhány általános tanulsága. Vagy az elemzés hatókörén kívül hagyták az érzéki képmás egyezését a külső tárggyal (mint a reprezentacionalizmus descartes-i formája), vagy nyíltan tagadták a tudatjelenségeken „kívül”-re irányuló filozófiai elemzés lehetőségét (Berkeley—Hume), vagy közvetlenül az objektum hatásából vezették le a képmás és a tárgy egyezését (materialista szenzualizmus). Mindenképpen vagy az objektum, vagy a szubjektum irányába tolták el az érzékelés magyarázatát.

Fel kell figyelniük arra a jellemző momentumra is, hogy a hagyományos tárgyalás többnyire szembeállította egymással az adekvátság két aspektusát: a szubjektummal, illetve a tárggyal való adekvátságot. Ebből azután az következett, hogy míg az egyik oldalon a szubjektumban az objektum-adekvát tükrözése akadályát látták, addig a másik oldalon az objektumot az észleletek egyedüli determinánsává változtatták.

A megismerés valóságos társadalmi-történeti jellegű folyamata azonban nem ismer ilyen éles, abszolút szembeállítást. Valójában ugyanazon dolog két oldaláról van szó, mint ahogyan az ember gyakorlati tevékenységében is szervesen összekapcsolódik a szubjektív és az objektív oldal. Marx a *Feuerbach-tézisekben* épp a régi, metafizikus materializmus fő fogyatékoságát látja abban, hogy ezt nem ismeri fel: „Minden eddigi materializmusnak (Feuerbach materializmusát is beleszámítva) az a fő fogyatékosága, hogy a tárgyat, a valóságot, érzékiséget csak az *objektum* vagy a *szemlélet* formájában fogja fel; nem pedig mint *érzéki-emberi tevékenységet, gyakorlatot*, nem szubjektívan.”²² A pszichikus tartalmak adekvátságának megítélésében az a reális kiindulópont, az az „előfeltevés”, amelyből meg lehet közelíteni az érzéletek adekvátságának problémáját is, nem egy passzív, elvont individuum, hanem „a valóságos individuumok, tevékenységük, anyagi feltételek, életük” (Marx). A megismerés eredménye nem a reális individuumok tevékenységétől és viszonyaitól függetlenül, hanem *ezekben és ezek által* fejlődik. Ezt tagadni lényegében visszatérés a metafizikus materializmushoz, szenzualizmushoz.

Ezzel kapcsolatban célszerűnek látszik visszapillantani az érzékelés adekvátságának a problémájára a filogenezisben. Leontyev kísérletei bizonyítják, hogy „az érzékelésnek természeténél fogva *szubjektív* jelenségeit csak úgy értelmezhetjük objektív sajátosságokat szükségszerűen tükröző jelenségekként, ha feltételezzük, hogy a szervezet és a környezet kapcsolatait közvetítő fejlődés termékeként jelentkeznek. Valamely tulajdonság ugyanis a maga objektív jellegét a másik objektív tulajdonsághoz, nem pedig közvetlenül a szubjektumhoz való viszonyában kapja meg.”²³

Észleleteink megbízhatósága, tárgyi adekvátsága eddig is bizonyítást nyert a marxista filozófiában egy gyakorlati érv segítségével: arra való hivatkozással, hogy a gyakorlati tevékenység eredményessége már önmagában is bizonyítja az érzéki képmások adekvátságát. (Relative nehezebb volt a helyzet, ha a különböző szubjektivista-fenomenologikus érzékelés interpretációkkal szemben elvi-logikai érveket kellett felsorakoztatni.)

folymatokhoz.” L. Sz. Vigotszkij: *Разумие высших психических функций*. Moszkva 1960. 407—408. o.

²² Marx—Engels *Vál. Műv.* II. köt. Kossuth, 1963. 365. o.

²³ A. N. Leontyev: *id. mű* 170. o.

Ma azonban egyrészt az emberi pszichikumról, a pszichikus funkciókról kialakult korszerűbb elképzelés birtokában, másrészt az észlelési folyamatok (összetevőik, mechanizmusuk) mélyebb pszichofiziológiai ismeretében a marxista filozófia és a modern lélektan kölcsönösen újabb, hatékonyabb elvi-logikai érveket dolgozhat ki az észleletek tárgyi adekvátságának bizonyítására.

Miben látja ma a pszichológia az észleletek tárgyi adekvátságának a kialakulási feltételeit, biztosítékait?

Az emberi érzékelés tárgyi adekvátsága kialakulásának és megértésének a kulcsa csakis az észlelő szubjektum aktivitásában keresendő.

A „szubjektum aktivitása” az észlelés folyamatában nagyjából a következő összetevőkre bontható:

1. maguknak az emberi *szenzomotoros rendszereknek az aktivitása*, amely megnyilvánul a funkcionálásukban, különösen a receptorbeli effektoros folyamatok részben kortikális vezérlésen alapuló visszacsatolásos, a tárgyak téridő-i tulajdonságaihoz idomuló ún. „követéses”, illetve „letapogató” mechanizmusaiiban. Bebizonyosodott, hogy ha ezek az effektoros komponensek nem alakulnának ki kisebbrészt genetikusan, nagyobbrészt az egyéni lét folyamán a tanulás eredményeként, a szubjektum érzékelő rendszere a beérkező ingerhatásoknak csak csekély hányadát foghatná fel. Továbbá: nélkülük sem vizuálisan, sem tapintás útján nem tudná kialakítani az egységes jellegű adekvát tárgyi észleleteket, és az emberi érzékelés legdöntőbb stabil jelenségét, a tárgy-konstanciát sem, nem is beszélve az észlelés magasabb szintű folyamatairól, mint pl. a tudatos megfigyelés, a különböző komplex perceptív feladatok (felismerés, összehasonlítás, identifikáció stb.) megoldásáról.

A szubjektum szenzomotoros rendszereinek ez a saját aktivitása természetesen nem izolált és nem is a priori. E rendszerek szerveződésében közvetlenül részt vesz a szubjektum általános *mozgásos orientációja*, amely különösen a korai ontogenezisben játszik igen nagy szerepet a téri látás kialakulásában, az érzékelő rendszerek kölcsönhatásának kialakulásában és folyamatos korrekciójában.

2. Az észlelés ontogenetikus fejlődésében, főként pedig a felnőtt ember észlelésében alapvető jelentőségű az észlelés és a munka-jellegű *materiális gyakorlati tevékenység* kölcsönhatása. Nem két párhuzamos sor valamiféle „globális egymásra hatásáról” van szó: ha így lenne, a gyakorlati tevékenység pozitív szerepe az észlelés vonatkozásában valóban kimerülne az észlelés hatókörének mennyiségi kiszélesítésében és helyessége utólagos igazolásában. Lényegesen többről van szó. Az emberi észlelés, mint minden magasabbrendű pszichikus funkció, bonyolult egészet alkot, amely az emberi pszichikumon belül, más funkciók (gondolkodás, akarati tevékenység stb.) alkotórészeként működik. Így a szubjektum érzékelőrendszerének működése a tárgyi gyakorlati tevékenységnek — e tevékenység szenzoros orientációjának és korrekciójának a szolgálatában — maga is dinamikus részét képezi. Ugyanakkor a szubjektum gyakorlati tevékenysége maga is állandó szükség-szerű komponensét alkotja az észlelési folyamatoknak.

A szubjektum tárgyi jellegű *gyakorlati tevékenysége* tehát nemcsak utólag igazolja észleleteink megbízhatóságát, hanem a szó szoros értelmében a *megismerés alapvető forrása*. A gyakorlati tevékenység ugyanis az egyetlen olyan tevékenység-forma, amelyben rendszeresen és céltudatosan kapcsolatba hoz-

zük a tárgyakat egymással s amelynek szükségletei, feladatai megkövetelik a tárgyak *objektív* érzékelhető tulajdonságainak észleletét, felismerését stb. Az ember érzékelő apparátusai gyakorlati tevékenység nélkül a tárgyak érzékelileg megfigyelhető objektív sajátosságait sem tárnák fel, a külvilági ingereknek csak igen csekély hányadát tükröznék vissza. A tárgyak a maguk igazi természetében mindig csak hatásaikban, más tárgyakhoz való viszonyukban tárulnak fel előttünk. Éppen az ember létformáját alkotó tárgyi gyakorlati cselekvések sorozata az, amely a megismerés forrásaként „behozza” a tudatba (tudatos észlelésbe, megfigyelésbe) azt a jelenségszintet, amelyben az érzékelileg visszatükrözött jelenségek a dolgok lényegi összefüggéseiről közvetítenek információkat.

Az észlelés aktuális folyamatába és eredményébe természetesen belejátszanak az emberi pszichikum olyan faktorai is, mint az érzelmek, a fáradtság, az előítéletek, a nem-tudatos beállítódás stb., ezek azonban, a gyakorlati tevékenységgel ellentétben, nem zárják ki a szubjektív észlelésbeli torzításokat, befolyásolhatják az észlelést hamis észleletek kialakítása, rögzítése irányába, tehát az inadekvát, torz tükrözés a normális felnőtt emberi észlelésben is lehetséges. (Gondoljunk pl. a vallási hallucinációkra, látomásokra vagy pl. egy közismert jelenségre: eltérő tanúvallomásokra egy ugyanazon szituációról.) Egyik esetben sem tudatos hamisítási szándékról van szó.

3. A „szubjektum aktivitása az észlelésben” természetesen egyik mozzanatként, részelemként magában foglalja a *gondolkodást és a beszédet* is, úgy is, mint az általános pszichikus aktivitás legmagasabb formáit (pontosabban legmagasabb szintjét), és úgy is, mint az emberi észlelés történelmi fejlődése társadalmi tapasztalatait közvetítő tényezőket.²⁴ A gondolkodás „beépül” az érzékelési folyamatokba (nemcsak fordítva) egyrészt azért, hogy tudatossá s ezzel célirányossá teszi az emberi észlelés specifikus feladatait (ami visszahat a fiziológiai folyamatokra is, pl. bizonyos mértékben változtathatja a receptorok ingerküszöbét), másrészt azzal, hogy a tárgyak funkcionális jelentését állítja az észlelésbeli általánosítások központjába.

Az emberi észleletek adekvátsága alapvetően a *tanulás* eredménye: a tanulás folyamatában, az észlelés fejlődésében az állandó motivációt és a hamis észleletek kiszűrését, korrekcióját elsősorban az ember tárgyi-gyakorlati cselekvései szolgáltatják.

²⁴ A szubjektum aktivitása magasabb szintű formáinak visszahatása, magába az érzékelési folyamataiba és eredményébe való spontán, illetve tudatos bekapcsolása nélkül voltaképpen nem is beszélhetnénk különböző művészi ábrázolásmódokról, illetve az esztétikai ízlés fejlődéséről. (Pontosabban: e tényező kizárása esetén egy olyan terület, mint pl. esztétikai ízlés, teljességgel megközelíthetetlen lenne a tudományos elemzés számára.)

ON THE GNOSEOLOGICAL INTERPRETATION OF HUMAN PERCEPTION

I. Vári-Szilágyi

The subject-matter of human perception is an inadequately elaborated field of Marxist gnoseology. Remnants of mechanical outlook and sensualism can still be found there, at the same time little work has been done in such fields as specific peculiarities of human perception, repercussion of thinking on observation etc. All this hampers the explanation of the activity of human consciousness, and renders the debate with contemporary phenomenologic-subjectivistic interpretations more difficult. Relying on modern specialized learning as well as on fundamental theses of Marxist anthropology, the author supports the view that in gnoseologic interpretation objective perception is to be considered the basic unity of human perception and the key of the adequacy of percepts is to be looked for in the activity of the subject.

О ГНОСЕОЛОГИЧЕСКОМ ТОЛКОВАНИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ВОСПРИЯТИЯ

И. Вари-Силади

Круг проблем человеческого восприятия является довольно-таки недостаточно-разработанной областью марксистской гносеологии. Ещё можно найти в ней остатки механистического воззрения, сенсуализма, но в то же время менее разработаны такие проблемы, как например специфические особенности человеческого восприятия, влияние мышления на восприятие и т. д. Всё это препятствует объяснению активности человеческого сознания и в то же время затрудняет дискуссию, ведущуюся с сегодняшними субъективно-феноменологическими толкованиями. Автор, опираясь на специально-научные знания, а также на основные положения марксистской антропологии, занимает такую точку зрения; что в гносеологическом толковании основной единицей человеческого чувственного познания надо считать восприятие, и что ключ адекватности восприятий надо искать в деятельности субъекта.